

UDK: 101.6(7)

Nilufar FAYZULLAEVA,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori
E-mail: nilufarfs@yahoo.com

DSc, dotsent M. Boltayeva taqrizi asosida

IQTISODIY FANLARNI O'RGANISHDA EVRISTIK TA'LIM ASOSIDA TALABALARNING IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Annotsatsiya

Maqolada evristik tipdagi sinflarda o'qitishning maqsadlari, mazmuni, baholash mezonlari, shakllari va usullarini ishlab chiqish va amalga oshirish masalalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: evristik ta'lim, ijodiy fikrlash, mutaxassis, motivatsiya, evristik ta'lim turlari.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН НА ОСНОВЕ ЭВРИСТИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы проектирования и реализации целей, содержания, критериев оценивания, форм и методов обучения на занятиях эвристического типа.

Ключевые слова: «эвристическое обучение», «креативное мышление», «специалист», «мотивация», «виды эвристического обучения».

DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE ABILITIES IN STUDYING ECONOMIC DISCIPLINES BASED ON HEURISTIC LEARNING

Annotation

The article discusses the issues of designing and implementing goals, content, evaluation criteria, forms and methods of teaching in heuristic-type classes.

Key words. heuristic training, creative thinking, specialist, motivation, types of heuristic training.

Kirish. Ta'lim maydonidagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning o'zgarishi oliy o'quv yurtlarida mutaxassislar tayyorlash darajasi va sifatiga qo'yiladigan talablarning sezilarli darajada oshishiga olib keldi. Zamonaviy mutaxassis qat'iyatlilik, ishbilarmonlik, tashabbuskorlik, mustaqillik, ya'ni mehnat bozorida raqobatbardoshlik kabi fazilatlariga ega bo'lishi kerak. Binobarin, oliy ta'lim tizimi oldida talabalarga faqat ma'lum fanlarni o'rgatish emas, balki ularni butun umri davomida o'rganish va bilimni kengaytirishga o'rgatish vazifasi turibdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu talablarni qondirish uchun universitetning o'quv jarayonida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun sharoit yaratish kerak. Bir qator tadqiqotchilar (E. de Bono, J. Guilford, A. Maslou va boshqalar) ta'kidlaganidek, shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantirishning samarali vositasi universitetda evristik ta'limdir.

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish o'quv jarayonidagi quyidagi qarama-qarshiliklarni aniqladi:

- ta'limga davlat buyurtmasi va zamonaviy universitet bitiruvchilarining nostandart muammolari hal qilishga va o'zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashuvchan munosabatda bo'lishga tayyor emasligi o'rtasida;

- talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning obyektiv ehtiyoji va ayrim o'qituvchilarning asosan reproduktiv usullardan foydalanadigan an'anaviy o'qitish turlariga e'tibor qaratishlari o'rtasida;

- o'qituvchilarning evristik ta'limni amalga oshirishga psixologik tayyorgarligi va universitetning o'quv jarayonida evristik usul va usullardan foydalanishning didaktik va uslubiy ta'minotining etarli emasligi o'rtasida.

Evrastika - yangi narsani kashf qilish haqidagi fan (yunoncha heurisko - izlayman, topaman, kashf qilaman).

Unda nostandart vaziyatlarda, ya'ni odam yechimi ilgari duch kelmagan vazifa (muammo) bilan to'qnash kelganda aqliy faoliyatni tashkil etishning fundamental masalalarini o'rganadi.

Didaktik evristika - kashfiyot sifatida o'rganish haqidagi fandir; bu pedagogik nazariya bo'lib, unga ko'ra ta'lim o'rganilayotgan bilim va faoliyat sohalari bo'yicha ta'lim mahsulotlarini yaratish jarayonida o'quvchilar va o'qituvchilarning ijodiy rivojlanishiga asoslanadi.

Evrastik ta'lim - o'quvchilarning o'z ta'lim yo'riqnomalari va mazmunini, shuningdek uni amalga oshirish va tahlil qilish jarayonini ishlab chiqish maqsadi bo'lgan o'rganish.

Natijalar va muhokama. Evristika uzoq vaqt davomida falsafaning tubida vujudga keldi va rivojlandi. Qadimgi olimlar matematika, fizika, mexanika va boshqa bilim sohalarida turli xil tadqiqotlar o'tkazdilar va bir vaqtning o'zida savolga javob berishga harakat qildilar: tadqiqotni qanday qilib yangi naqshlarni kashf etishga olib kelishi mumkin? Qanday qilib yuzaga kelgan muammolarni samarali hal qilishim mumkin? Qanday qilib o'z fikrlashimni maqsadli ravishda o'tkazishi uchun tartibga solishim mumkin? Bunday savollarga aniq javob topilmadi, lekin asta-sekin ularning tadqiqi chuqurroq, obyektivroq va amaliy xarakterga ega bo'ldi. Ushbu sifatli fikrlash jarayonlari evristik deb nomlangan.

"Evrastika" atamasi eramizning III asrida qadimgi yunon matematigi Pappus Aleksandriya tomonidan kiritilgan bo'lib, u qadimgi matematiklarning ishlarini umumlashtirgan. Pappus an'anaviy "evristika" nomi ostida sof mantiqiy usullardan boshqa usullarni birlashtirdi. Uning "Muammo yechish san'ati" risolasini matematik va mantiqiy usullar yordamida muammoni yechish mumkin bo'lmasa, qanday

usullardan foydalanish kerakligini ko'rsatuvchi birinchi metodik qo'llanma deb hisoblash mumkin.

Evristik ta'limning prototipi bu Sokrat usuli bo'lib, u o'z suhbatdoshi bilan birgalikda aniq savollar va fikrlash orqali bilimning tug'ilishiga kelgan.

Hozirgi davrda evristika ingliz olimi F.Bekon (1561-1626) kabi olimlar tomonidan qayta tiklanib, ijodiy masalalarni yechishning asosiy usuli sifatida induksiyaning taklif qilindi. Nemis faylasufi va matematigi G.V. Leybnits (1646-1716) muhandislik ijodi mantig'ini ishlab chiqdi, u barcha tushunchalarni inson fikrlari "alifbosi" ni tashkil etuvchi elementar hujayralarga bo'lishga asoslangan va keyin bu elementlarni to'plash orqali cheksiz ko'p echimlarni yaratish mumkin bo'lib tuyuldi. Nemis faylasufi X.Volf (1679-1754) va chex matematigi B.Bolzano (1781-1848) evristik ta'limning metod va usullarini ishlab chiqdilar.

Evristik ta'lim rivojlanishining uzoq tarixi shaxsning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish muhimligidan dalolat beradi, uning shakllanishi insoniyat tarixi davomida talab qilinadi. Evristik usullar va uslublar bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, zamonaviy ta'lim holatini hisobga olgan holda ularni qo'llash uchun qo'shimcha shartlarni asoslashni talab qiladi.

Faoliyatning har qanday sohasidagi ijodiy, samarali jarayon - bu juda ko'p tarkibiy qismlarni o'z ichiga olgan murakkab jarayon bo'lib, hozirgi vaqtda uning doirasini to'liq aniqlash qiyin.

Biz tomonidan malakaviy amaliyot sharoitida o'tkazilgan pedagogik eksperiment davomida natijalar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarning 70 foizi evristik o'qitish usullaridan foydalanmaydi; 30% o'qituvchilar evristik ta'limni qanday amalga oshirishni to'liq bilishmaydi; o'qituvchilarning 20 foizi evristik ta'lim usullaridan foydalanishni to'g'ri deb hisoblamaydi.

O'qituvchilar, shuningdek, evristik ta'limni amalga oshirish qo'shimcha vaqtni talab qilishini, bu vaqtni faqat o'quv rejasi doirasida o'rganilayotgan boshqa mavzular hisobiga ajratish mumkinligini ta'kidladilar. Shu bilan birga, evristik ta'lim muammolari bo'yicha o'quv va uslubiy ishlanmalar etarli emas.

Tahlil. Evristik ta'limni amalga oshirish bo'yicha pedagogik eksperiment davomida (Iqtisodiy nazariya kafedrasining "Evristik ta'lim shakllari va usullarini amalga oshirish orqali universitet talabalarining kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish" ilmiy-tadqiqot ishlari doirasida) talabalarining auditoriyadagi ta'lim natijalari baholandi, ya'ni ular bajargan evristik topshiriqlar natijalari, talaba shaxsining evristik fazilatlarining rivojlanish darajasidagi o'zgarishlar (o'quv mahsuloti), shuningdek, talabaning kommunikativ mahsuloti - uning o'quv bilimlarida savollar berish, o'z nuqtai nazarini himoya qilish, bayonotlarni isbotlash va rad etish, muhokamalarni tashkil etish va dialog o'tkazish qobiliyati.

Iqtisodiy sikl darslarida tajriba o'tkazishda quyidagi evristik usul va usullardan foydalandik: assotsiativ nazariya, insight, aqliy hujum, inversiya, analogiya. Ulardan foydalanish natijasida o'quvchilar o'zlarining ta'lim mahsulotlarini (g'oyalar, diagrammalar, jadvallar, modellar, echimlar) yaratdilar. Ushbu o'quv mahsulotlari talabaning ijodiy faoliyatining ifodasidir, chunki talaba subyektiv yangi mahsulotni ilgari unga noma'lum tarzda yaratgan.

Insight (ingliz tilidan Insight - mohiyatga kirish, yoritish, to'satdan taxmin qilish) - bu singdirish usuli bo'lib, uning mohiyati shundaki, yechim asl savolning o'zgarishi sifatida amalga oshiriladi va yechim printsipi "to'satdan" yoki "kutilmaganda" paydo bo'ladi. Ushbu usulning muvaffaqiyati ko'p jihatdan muammoli sharoitlarning taqdimotiga bog'liq.

Evristik savol usuli - har qanday hodisa yoki obyekt haqida ma'lumot topish uchun quyidagi ettita asosiy savol

beriladi: Kim? Nima? Nega? Qayerda? Nima bilan? Qanaqasiga? Qachon? Juftlangan savollar kombinatsiyasi yangi savolni hosil qiladi, masalan: Qanday-qachon? Ushbu savollarga javoblar va ularning turli kombinatsiyalari o'rganilayotgan obyektga nisbatan g'ayrioddiy g'oyalar va echimlarni keltirib chiqaradi. Bu usul har xil turdagi savollarning tuzilishini mashq qilish va savol so'zlarini mustahkamlash uchun juda yaxshi ishlaydi.

Assotsiativ nazariya quyidagi tamoyillarga asoslanadi: ta'lim hissiy bilishga asoslanadi; ta'limni tashkil etishning zaruriy sharti o'quvchini amaliyotga, mashqlarga kiritish bo'lib, ular orqali o'quvchi muammoni hal qilish vositasi sifatida assotsiatsiyalarni rivojlantiradi. Ushbu usuldan iqtisod darslarida fanlararo masalalarni yechishda samarali foydalanish mumkin.

Evristik ta'limda talaba birinchi bosqichda o'rganilayotgan voqelik sohasidagi bilimlarni quradi. Buning uchun unga haqiqiy ahamiyatli obyekt (ijtimoiy hodisa, tarixiy voqea, qurilish uchun material va boshqalar) taklif etiladi, ammo bu haqda tayyor bilim emas. So'ngra o'quvchining faoliyat mahsuli (gipoteza, insho, model va boshqalar) o'qituvchi yordamida tegishli sohadagi ma'lum yutuqlar bilan taqqoslanadi. Natijada, talaba o'z natijasini qaytadan o'ylaydi va yakunlaydi.

Talaba evristik ta'lim faoliyatini amalga oshirganda, quyidagi shaxsiy fazilatlar namoyon bo'ladi:

1) kognitiv - atrofimizdagi dunyoni tushunish, savollar berish, hodisalarning sabablarini topish, savolni tushunish yoki noto'g'ri tushunish va hokazolarni ko'rsatish qobiliyati;

2) ijodiy - tasavvur, aqlning moslashuvchanligi, qarama-qarshiliklarga sezgirlik; fikrlar va his-tuyg'ular, harakatlar erkinligi; o'z fikriga ega bo'lish va boshqalar.

3) tashkiliy va faoliyatga asoslangan - o'quv faoliyatining maqsadlarini tushunish qobiliyati va ularni tushuntirish qobiliyati; maqsadlarni belgilash va ularga erishishni tashkil etish qobiliyati; meyorlarni yaratish qobiliyati; aks ettiruvchi fikrlash va boshqalar.

Tajriba shuni ko'rsatdiki, o'quv yili davomida evristik o'quv elementlaridan foydalanish o'quvchi shaxsining kognitiv (47%), ijodiy (37%) va faoliyatga asoslangan (33%) sifatlarining o'sishini aniqlash imkonini berdi. Shunday qilib, tizimli - butun semestr davomida - evristik vazifalarni bajarish quyidagilarga imkon berdi: talabalarining ijodiy o'zini o'zi anglash darajasini oshirish (68%); o'z nuqtai nazarini bildirish qo'rquvini chetga surish (86%); boshqa odamlarning fikrlari muhimligini tan olishni o'rganish (47%); kursdoshlaringizni va o'zingizni yaxshiroq bilish (57%); qo'shimcha vaqtda mavzuni o'rganish motivatsiyasini oshirish, bir nechta mavzu bo'yicha adabiyotlarni o'qish (27%).

Bu natijalar axborotga boy ta'lim jarayonida o'quvchilarni moslashtirishda evristik ta'lim texnologiyasi samaradorligini ko'rsatadi.

Eksperimental ishlarni olib borganimizdan so'ng, o'quvchilarning ijodiy rivojlanish darajasini aniqlash uchun sinovdan o'tkazdik. Kuzatish natijalari shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar tomonidan taklif qilingan turli xil muammolarni echish variantlari uchdan biriga ko'paygan.

Evristik ta'lim usullari o'ziga xos xususiyatlarga ega. An'anaga ko'ra, o'quv mazmuni o'quvchilarga o'zlashtirish maqsadida o'quv material shaklida yetkaziladi. Evristik ta'limda o'quv material boshqa maqsadda - o'quvchi tomonidan o'zining shaxsiy ijodiy mahsuloti shaklida o'z ta'lim mazmunini yaratishda foydalaniladigan muhit rolini o'ynaydi. Evristik ta'lim an'anaviy ta'limdan bilim va jaholat o'rtasidagi munosabatlarning siljishi bilan ham farq qiladi. An'anaviy ta'limning maqsadi - jaholatni bilimga aylantirishdir: o'qituvchi "bilim beradi", o'quvchilar esa uni "qabul qiladi". Evristik ta'limda o'qituvchi va o'quvchilar,

aksincha, ularning bilimsizligini oshiradilar. Bu nodonlik muammoli, ta'lim jarayonida refleksli tarzda aniqlangan, ta'lim mazmunining etishmasligi emas, balki hal qiluvchi element sifatida tushuniladi.

Ta'limning asosiy texnologik elementi bu evristik ta'lim vaziyati - jaholatni faollashtiruvchi vaziyat, uning maqsadi talabalar tomonidan shaxsiy ta'lim mahsulotini (g'oyalar, muammolar, gipotezalar, modellar, diagrammalar, matnlar) yaratishdir. Har bir holatda erishilgan ta'lim natijasini oldindan aytib bo'lmaydi; o'qituvchi muammoli vaziyatni ishlab chiqadi, faoliyat texnologiyasini belgilaydi va o'quvchilarning ta'lim taraqqiyotini qo'llab-quvvatlaydi, lekin erishilishi kerak bo'lgan aniq ta'lim natijalarini oldindan belgilamaydi.

Evristik ta'lim usuli aniq "to'g'ri" javoblarga ega bo'lmagan ochiq topshiriqlarga asoslanadi. O'rganilayotgan mavzuning deyarli har qanday elementi ochiq topshiriq shaklida ifodalanishi mumkin, masalan: pulning kelib chiqishi versiyasini taklif qilish, raqamlarning grafik shaklini tushuntirish, berilgan mavzu bo'yicha maqol tuzish, iqtisodiy qoidani shakllantirish, muammolaringiz to'plamini tuzish, ob'ektning kelib chiqishini aniqlash, hodisani tekshirish va hokazo. Talabalar tomonidan olingan natijalar individual, xilma-xil va ijodiy o'zini namoyon qilish darajasida farqlanadi.

Talaba o'z tushunchalari, versiyalari va bilimning boshqa dastlabki mahsulotlarini yaratgandan keyingina, u insoniyatning ushbu masalalar bo'yicha yutuqlari bilan tanishishga taklif qilinadi. Va hatto bu erda ham talaba tayyor bilimlarni oddiygina o'zlashtirmaydi, balki uni o'z tajribasi natijalari bilan taqqoslaydi, turli pozitsiyalar bilan muloqotda o'quv faoliyatini davom ettiradi, mualliflari boshqa olimlardir. Amaliy mashg'ulotlar kredit-reyting tizimidan tashqari, faoliyatga asoslangan yondashuv, hamkorlik pedagogikasi va talabalarni faol ijodiy ishlarga jalb etishga tayangan holda qurilgan o'quv jarayonini yo'naltirishni nazarda tutadi.

Biroq, o'rganishda evristikadan foydalanish an'anaviy ta'lim tizimini istisno qilmaydi. An'anaviy va evristik yondashuvlar o'rtasidagi muvozanat har xil bo'lishi mumkin. Treningning dastlabki bosqichlarida reproduktiv vazifalarning ulushi ko'proq; keyingi bosqichlarda evristik usullar tobora ko'proq birinchi o'ringa chiqadi.

O'quv jarayonida darslarning evristik shakllari tizimi qo'llaniladi, jumladan: maqsad qo'yadigan sinflar, evristik suhbatlar, amaliy muammolarni loyihalash bo'yicha darslar, kontsepsiyalarni qurish; ixtirolar, fanlararo faoliyat, ishbilarmonlik o'yinlari, evristik ma'ruzalar va seminarlar, konferensiyalar, ijodiy ishlarni himoya qilish, aks ettirish faoliyati.

Ta'limning ijodiy shakllarining konsentrlangan ifodalari evristik immersiyalar, ilmiy va ijodiy haftalar, evristik olimpiadalar va loyihalar, kichik guruhlarda ishlashdir.

O'qituvchining pedagogik vositalariga evristik o'qitish usullari kiradi: empatiya usullari, farazlar, o'zaro ta'lim va o'z-o'zini baholash, kontsepsiyani qurish, bashorat qilish, aqliy hujum va boshqalar.

Evristik ta'limda zaruriy o'qitish usuli - bu aks ettirish, ya'ni faoliyat usullarini bilish, uning semantik xususiyatlarini ochish, talaba yoki o'qituvchining ta'lim manfaatlarini aniqlash. O'quv aks ettirish shakllari og'zaki muhokama, yozma so'rovlar, o'quvchi tomonidan uning qiziqishlari, shaxsiy faoliyati, bilim chuqurligi, mahsuldorlik, o'z-o'zini anglash va boshqalardagi o'zgarishlarni grafik tasvirlashdan iborat.

Xulosa. Ijodkorlik har doim chegaradan tashqariga chiqish, mavjud bilimlarni, tushunchalarni, meyorlarni o'zgartirish, ilgari o'quv dasturiga kiritilmagan yangi tarkibni yaratishdir.

Demak, ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchini o'rgatish emas, balki uni o'rganishga o'rgatish, uning o'z-o'zini anglashi uchun sharoit yaratish, o'quv jarayonini individuallashtirishdir.

Bu tajriba jarayonida yuzaga kelgan asosiy muammolardan biri o'quvchilarning ushbu metodga yetarlicha tayyorgarlik ko'rmaganligi va o'z ishining natijalari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga tayyor emasligi edi. Evristik usuldan foydalanish mumkin bo'lgan sinflarni tanlashda ham qiyinchiliklar mavjud edi.

Ushbu ma'lumotlarga asoslanib, quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

Bugungi kunda ta'limda asosiy e'tiborni o'quvchilarning ma'lumotni odatiy passiv egallashidan o'z imkoniyatlarini aniqlash, ochib berish va ro'yobga chiqarishga, atrofda olam ob'ektlarini o'z mazmuni, maqsadi va mazmuni bilan to'ldirishga o'tkazish muhim ahamiyatga ega.

Evristik ta'limda mavjud bilimlarni o'zlashtirish darajasi emas, balki undan ijodiy og'ish kuzatiladi. Baholashning asosiy mezon - bu talabaning shaxsiy o'sishi, ularni ma'lum bir o'qish davrida o'zlari bilan taqqoslash.

Talaba quyidagi imkoniyatlar yaratilsa, barcha ta'lim yo'nalishlari bo'yicha individual traektoriya bo'yicha oldinga siljishi mumkin bo'ladi: o'quv fanlarini o'rganishning individual ma'nosini aniqlash, muayyan mavzu yoki bo'limni o'rganishda o'z maqsadlarini belgilash, o'rganishning optimal shakllari va sur'atlarini tanlash; o'zining individual xususiyatlariga mos keladigan o'qitish usullarini qo'llash va o'z ta'lim faoliyatida aks ettirish.

Evristik ta'lim tamoyilini amalga oshirish - shaxsning imkoniyatlarini aniqlash, ochib berish va amalga oshirish uchun - o'quvchining ijodiy o'zini o'zi anglashiga, ta'lim jarayonida maqsadlarni qo'yish imkoniyatini ta'minlash orqali uning ta'lim jarayonini individuallashtirishga e'tibor qaratish kerak, zarur shakl va usullarni tanlash, o'z ta'lim faoliyati, ya'ni ta'lim jarayonida innovatsion, evristik texnologiyalar haqida fikr yuritish.

ADABIYOTLAR

1. Андреев, В. И. Педагогическая эвристика для творческого саморазвития - Казань: Центр инновационных технологий, 2015. - 288 с.
2. Nilufar Fayzullaeva, Mahsuda Israilova. Value and intelligence: From behavior and communication to virtual values // AIP Conf. Proc. 2789, 050011 (2023) <https://doi.org/10.1063/5.0149605>
3. Король А.Д. Технология эвристического обучения в высшей школе. Теория и практика. Минск. «Высшая школа» 2020.
4. Никифорова Ж.А. Эвристические методы обучения иностранному языку. American Scientific Journal № (46) / 2021 18-20 стр.
5. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика: Теория и технология креативного обучения. - М.: Изд-во МГУ, 2003. - 416 с